

ΤΖΑΪΛΣ ΜΙΛΤΟΝ

ΧΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ

ΣΜΥΡΝΗ 1922

Η καταστροφή της μητρόπολης
του μικρασιατικού Ελληνισμού

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΑΛΕΞΗΣ ΚΑΛΟΦΩΛΙΑΣ

33η ΧΙΛΙΑΔΑ

 ΜΙΝΩΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ

Ο ΤΡΟΧΟΣ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ

ΤΟ ΘΕΑΜΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΙΠΠΙΚΟΥ καθώς κάλπαζε στην προκυμαία ήταν αληθινά μεγαλοπρεπές. Οι ιππείς κάθονταν καμαρωτοί στις σέλες τους, με τα γυμνά γιαταγάνια τους να αστράφτουν στον ήλιο. Φορούσαν μαύρα κιρकाσιανά φέσια που έφεραν το άστρο και την ημισέληνο. Καθώς κάλπαζαν, φώναζαν: «Κόρχμα! Κόρχμα!»¹

Ήταν 9 Σεπτεμβρίου 1922, και χιλιάδες κάτοικοι της Σμύρνης παρακολουθούσαν ανήσυχοι την είσοδο του ιππικού στην πόλη. Στη βεράντα του περιφημου Σπόρτινγκ Κλαμπ, μια παρέα Βρετανοί επιχειρηματίες σηκώθηκαν όρθιοι για να δουν καλύτερα την ιστορική σκηνή. Στις παρακείμενες ελληνικές αποθήκες, οι συσκευαστές και οι φορτοεκφορτωτές ξεχύθηκαν στην αποβάθρα. «Ζήτω ο Κεμάλ» φώναζαν γεμάτοι έξαψη, υμνώντας τον άνδρα που σύντομα θα αποκτούσε την προσωνομία «Ατατούρκ».

Η είδηση της άφιξης του τουρκικού στρατού εξαπλώθηκε ταχύτατα στην αμερικανική παροικία του Παραδείσου, όπου ο δρ Αλεξάντερ ΜακΛάχλαν παρακολουθούσε προσεκτικά την κατάσταση για να εντοπίσει πιθανά σημάδια αναταραχής. Ύψωσε την αστερόεσσα στο κτίριο του κολεγίου ως μέτρο ασφαλείας και κατέστρωσε αμέσως σχέδια εκτάκτου ανάγκης. Παρ' όλα αυτά, παρέμενε αισιόδοξος για τις εξελίξεις. Όταν ο Βρετανός πρόξενος σερ Χάρρυ Λαμπ προσφέρθηκε να βοηθήσει στην ασφαλή απομάκρυνση των Αμερικανών πολιτών, ο ΜακΛάχλαν αρνήθηκε ευγενικά. «Πίστευα ότι δεν κινδυνεύαμε αν παραμέναμε στις θέσεις μας» θα γράψει αργότερα.

Καθώς η μέρα προχωρούσε, η Σμύρνη κρατούσε την αναπνοή της. Η θριαμβευτική είσοδος του τουρκικού ιππικού ήταν η κατάληξη ενός σκληρού τριετούς πολέμου με την Ελλάδα – ενός πολέμου που διεξήχθη

¹ «Μη φοβάστε! Μη φοβάστε!» (Σ.τ.Μ.)

σε τουρκικό έδαφος και στον οποίο η Βρετανία και άλλες δυτικές δυνάμεις είχαν υποστηρίξει και εξοπλίσει τους Έλληνες.

Τώρα υπήρχαν φόβοι ότι θα ακολουθούσαν αντίποινα. Η Σμύρνη ήταν γνωστή σε όλο τον ισλαμικό κόσμο για την πλειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού της και υπήρχαν ανησυχίες ότι ο προσφάτως νικητής τουρκικός στρατός θα επέδραμε στην πόλη, εξαπολύοντας την τρομερή οργή του επί των κεφαλών των άπιστων Σμυρνιτών. Στο κάτω κάτω, η Σμύρνη ήταν μια πόλη που είχε προ πολλού στρέψει το βλέμμα της προς τα δυτικά, προς την Ελλάδα και τα ζεστά νερά του Αιγαίου. Δε θύμιζε διόλου τις άγονες εκτάσεις της κεντρικής Ανατολίας, απ' όπου είχε έρθει το τουρκικό ιππικό. Ο ελληνικός πληθυσμός της ήταν διπλάσιος από εκείνον της Αθήνας και παντού υπήρχαν διάσπαρτα ίχνη του ένδοξου βυζαντινού παρελθόντος της. Στο ημίφως των κεριών των θολωτών εκκλησιών της, ορθόδοξοι ιερείς έφαλλαν ύμνους στον άγιο Πολύκαρπο, που μαρτύρησε εδώ το δεύτερο αιώνα. Ακόμα και σ' εκείνα τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, η Σμύρνη είχε άριστα διαπιστευτήρια. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης είχε ιδρύσει στην πόλη μία από τις Επτά Εκκλησίες της Μικράς Ασίας.

Ως το 1922, ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης περιλάμβανε Έλληνες, Αρμένιους, Λεβαντίνους, Ευρωπαίους και Αμερικανούς. Πολλοί φοβόντουσαν ότι το αποκαλυπτικό όραμα ολέθρου του αγίου Ιωάννη θα γινόταν πραγματικότητα. Υπήρχαν προβλέψεις για επιστροφή στις ζοφερές ημέρες του παρελθόντος, τότε που οι στρατιές των μουσουλμάνων κατακτητών συνήθιζαν να επιδίδονται σε τριήμερη λεηλασία μετά την κατάληψη μιας πολιορκούμενης πόλης.

Ωστόσο, δεν υπήρξε ουσιαστική αντίσταση στον τουρκικό στρατό, ενώ ελάχιστοι κάτοικοι πίστευαν στ' αλήθεια ότι η πόλη θα είχε τέτοια μοίρα. Η Σμύρνη θεωρούνταν από παλιά προπύργιο ανεκτικότητας – πατρίδα πολλών εθνοτήτων με κοινές προσδοκίες για το μέλλον και αλληλοεξαρτώμενες ζωές. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι Αμερικανοί που έμεναν εδώ είχαν ονομάσει την παροικία τους Παράδεισο¹ η ζωή ήταν

¹ Στα τουρκικά Παραντί Κιζιλκουλού. (Σ.τ.Μ.)

απαλλαγμένη από θρησκευτικές προκαταλήψεις και πολλοί θεωρούσαν ειρωνεία της τύχης το γεγονός ότι είχαν έρθει στον κόσμο του Ισλάμ για να βρουν μια πόλη που δεν είχε ίχνος από τη στενομουαλιά που κυριαρχούσε στις πατρίδες τους.

Όμως οι κάτοικοι της Σμύρνης ήταν πεπεισμένοι ότι η πόλη τους θα γλίτωνε για έναν ακόμη λόγο. Στο λιμάνι υπήρχε η καθησυχαστική παρουσία είκοσι ενός τουλάχιστον πολεμικών πλοίων, μεταξύ των οποίων έντεκα βρετανικά, πέντε γαλλικά και κάμποσα ιταλικά. Υπήρχαν επίσης τρία μεγάλα αμερικανικά αντιτορπιλικά, ανάμεσά τους και το άρτι αφιχθέν *Λίτςφιλντ*. Όλοι πίστευαν ότι αυτά τα πλοία θα απέτρεπαν τυχόν αγκυριότητες του τουρκικού στρατού.

Στα μέσα του απογεύματος της ίδιας μέρας, η πόλη πήρε μια συλλογική ανάσα ανακούφισης. Ήταν προφανές ότι οι ολέθριες προβλέψεις ήταν λαθεμένες. Η Σμύρνη θα γλίτωνε. Στο γαλήνιο προάστιο του Μπουρνόβα,¹ όπου είχαν τις επαύλεις τους οι μεγάλες λεβαντίνικες οικογένειες, πολλοί πίστευαν ότι το αίσθημα του πανικού ήταν εξαρχής υπερβολικό. Η Ορτάνς Γουντ είχε περάσει σχεδόν όλο το πρωινό κοιτάζοντας την παρέλαση του ιππικού από το παράθυρο του σαλονιού της. Τώρα ένιωθε ότι ο κίνδυνος είχε παρέλθει. «Επικρατεί απόλυτη τάξη και ηρεμία» σημείωσε εκείνη τη μέρα στο ημερολόγιό της. «Δεν έπεσε ούτε τουφεκιά. Η διοίκηση πέρασε από ελληνικά σε τουρκικά χέρια μέσα σε απόλυτη ηρεμία και παρά τις προσδοκίες και τις εκτιμήσεις».

Επιπλέον, η Ορτάνς αισθανόταν δικαιωμένη. Είχε προβλέψει με βεβαιότητα στην οικογένειά της ότι γινόταν πολλή φασαρία για το τίποτε και επέμενε εξαρχής ότι η μετάβαση της εξουσίας στους Τούρκους θα γινόταν ειρηνικά.

Άλλοι καλωσόρισαν την άφιξη του τουρκικού στρατού έπειτα από πολλές ημέρες αβεβαιότητας. Η Γκρέις Ουίλλιαμσον, μια Αγγλίδα νοσοκόμα που ζούσε στην πόλη, αισθάνθηκε ανακούφιση και χαρά που όλα είχαν τελειώσει. «Τι εβδομάδα κι αυτή που περάσαμε!» γράφει. «Δεν έγινε

¹ Στα αρχαία ελληνικά Πρινόβαρις. (Σ.τ.Μ.)

σχεδόν καμία φασαρία... Ούτε ένας πυροβολισμός δεν έπεσε στους δρόμους! Δόξα τω Θεώ. Είναι τέτοια η ανακούφιση, που ενδόμυχα όλοι χαίρονται που ξανάρθαν οι Τούρκοι».

Όσα συνέβησαν τις δύο εβδομάδες που ακολούθησαν λογίζονται αναμφίβολα ως μία από τις πλέον συγκλονιστικές ανθρώπινες τραγωδίες του εικοστού αιώνα. Αθώοι άμαχοι –άνδρες, γυναίκες και παιδιά από πολλές διαφορετικές εθνότητες– βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας ανθρωπιστικής καταστροφής τέτοιας κλίμακας που ο κόσμος δεν είχε ξαναδεί. Ολόκληρος ο πληθυσμός της πόλης έπεσε θύμα μιας παράτολμης αντίληψης περί εξωτερικής πολιτικής, που είχε οδηγήσει στον όλεθρο και τη συμφορά.

Ο Αμερικανός πρόξενος Τζορτζ Χόρτον υπήρξε μάρτυρας τόσο φρικτών σκηνών, ώστε θα τις θυμόταν σε όλη του τη ζωή. «Ένα από τα δυσνατότερα αισθήματα που πήρα μαζί μου από τη Σμύρνη» γράφει «ήταν το αίσθημα της ντροπής γιατί ανήκα στο ανθρώπινο γένος».

Οι *New York Times* το έθεσαν πιο λακωνικά: «Η Σμύρνη σβήστηκε απ' το χάρτη» ήταν ο τίτλος τους. Δεν επρόκειτο για υπερβολή, ήταν μια τολμηρή απεικόνιση της κατάστασης.

Οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες γαντζώθηκαν απελπισμένα από την ελπίδα πως οι δυτικές κυβερνήσεις, που είχαν κάνει τόσα πολλά για να κλιμακώσουν την κρίση, θα έσπευδαν τώρα να τους σώσουν. Αλλά οι συγκεκριμένες κυβερνήσεις επέδειξαν πρωτοφανή αναλγησία ακόμα και προς τους ίδιους τους υπηκόους τους, προτιμώντας να εγκαταλείψουν τους πρόσφυγες στη μοίρα τους παρά να θέσουν σε κίνδυνο την ευκαιρία να συνάψουν ευνοϊκές συμφωνίες με το νικηφόρο τουρκικό καθεστώς.

Μέσα από τον πόνο και τη δυστυχία αναδείχθηκαν πράξεις υπέρτατου ηρωισμού – άνδρες και γυναίκες εξέθεσαν σε κίνδυνο τις ζωές τους για να σώσουν τους ανίσχυρους που είχαν παγιδευτεί στον εφιάλτη. Ένα από αυτά τα άτομα έθεσε σε εφαρμογή ένα σχέδιο που διεκδικεί τον τίτλο της πιο εξωφρενικής επιχείρησης διάσωσης της σύγχρονης ιστορίας. Όμως, φαινόταν εξαιρετικά απίθανο ότι ο άνθρωπος αυτός θα μπορούσε να σώσει τα τεράστια πλήθη προτού τα καταπιεί η συμφορά.

Κανείς δεν ήταν σε θέση να αποτρέψει την ακόμα μεγαλύτερη κρίση που ακολούθησε την καταστροφή της Σμύρνης. Σχεδόν δύο εκατομμύρια άνθρωποι εγκλωβίστηκαν σε μια καταστροφή πραγματικά επικών διαστάσεων – μία κρίση η οποία συγκλόνισε Ευρώπη και Αμερική, επιφέροντας την πτώση δύο κυβερνήσεων. Την ώρα που οικογένειες εκδιώκονταν βίαια από τις πατρογονικές τους εστίες –και δύο χιλιάδες χρόνια χριστιανικού πολιτισμού στη Μικρά Ασία γνώριζαν βίαιο τέλος– μια δραστήρια νέα χώρα γεννιόταν. Από τις στάχτες της Σμύρνης ξεπήδησε η σύγχρονη τουρκική δημοκρατία του Κεμάλ Ατατούρκ.

Τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 1922 δε θ' αργούσαν να γίνουν άλλο ένα κεφάλαιο της ιστορίας. Ωστόσο, η καταστροφή της Σμύρνης εξακολουθεί να στοιχειώνει καθημερινά μια χούφτα ανθρώπους – που όλοι τώρα διάγουν την ένατη δεκαετία της ζωής τους.

«Λοιπόν, σε ποια γλώσσα θα θέλατε να συνομιλήσουμε;» με ρωτάει ο Πέτρος Μπρούσαλης, ενενήντα τριών ετών, όταν τον επισκέπτομαι στο σπίτι του στην Αθήνα. Μιλάει με προφορά τραγανιστή και παλιομοδίτικη σαν μπισκότο Χάντλυ εντ Πάλμερ. «Ελληνικά, γαλλικά ή αγγλικά; Τα αγγλικά μου είναι λιγάκι “σκουριασμένα” για την εποχή μας».

Η προφορά του είναι η προφορά της εδουαρδιανής γκουβερνάντας του, τα αισθήματά του αυτά ενός ανθρώπου που δε συνήλθε ποτέ από την απώλεια της παιδικής του ηλικίας. «Ξεχάστε την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και τη Βηρυτό» λέει. «Η Σμύρνη πριν από την καταστροφή ήταν το πιο κοσμοπολίτικο μέρος του κόσμου».

Η πόλη όπου γεννήθηκε ο Πέτρος ήταν ένας τόπος όπου καμήλες φορτωμένες με σύκα περνούσαν δίπλα από το τελευταίο μοντέλο της αυτοκινητοβιομηχανίας Νιούτον Μπέννετ όπου η παράξενη καινούρια μόδα του κινηματογράφου είχε γίνει δεκτή ήδη από το 1908. Στη Σμύρνη έδρευαν δεκαεπτά εταιρείες που εμπορεύονταν αποκλειστικά είδη πολυτελείας τα οποία εισάγονταν απευθείας από το Παρίσι. Και όταν ο πατέρας του Πέτρου ήθελε να διαβάσει μια καθημερινή εφημερίδα, μπορούσε να διαλέξει ανάμεσα σε έντεκα ελληνικές, επτά τουρκικές, επτά αρμενι-

κές, τέσσερις γαλλικές και πέντε εβραϊκές, για να μην αναφέρουμε όσες εισάγονταν από σχεδόν κάθε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα.

Η οικογένεια Μπρούσαλη ήταν ευκατάστατοι έμποροι που είχαν τα γραφεία τους στην καρδιά της Σμύρνης. Αργά το απόγευμα, όταν ο κακόφημος ιμπάτ (μπάτης) ή δυτικός άνεμος φυσούσε από τη θάλασσα, οι γονείς του Πέτρου φορούσαν τα καλά τους ρούχα και έβγαιναν για την απογευματινή περαντζάδα κατά μήκος της προκυμαίας του Αιγαίου. Οι επιβλητικές τράπεζες και οι λέσχες της προκυμαίας ήταν απτά σύμβολα της ακμής της Σμύρνης. Το Σπόρτινγκ Κλαμπ, το Γκραντ Οτέλ Κράιμερ Παλάς και το Θέατρο της Σμύρνης ήταν μεγαλόπρεπα κτίρια, που ο λευκός όγκος τους αστραποβολούσε κάτω από το φως του ήλιου και τα καθιστούσε ορατά από απόσταση χιλιομέτρων.

Ανάμεσα στο μεγαλείο υπήρχε έντονη ανθρώπινη δραστηριότητα. Γυρολόγοι και μικροπωλητές πουλούσαν τηνπραμάτεια τους πάνω στην προκυμαία, που είχε μήκος κοντά ενάμισι χιλιόμετρο. Νερουλάδες κουβαλούσαν τα κουδουνιστά μπρούντζινα δοχεία τους, ενώ χότζες –ιεροδιδάσκαλοι του Ισλάμ– μουρμούριζαν προσευχές, ελπίζοντας να κερδίσουν κάνα δυο δεκάρες. Και φτωχοί δικολάβοι, συνήθως Ιταλοί, παρέδιδαν μαθήματα ξένων γλωσσών σε τιμή ευκαιρίας. «Έβλεπες όλες τις φυλές...» θυμάται ο Γάλλος δημοσιογράφος Γκαστόν Ντεσάν. «Ελβετούς ξενοδόχους, Γερμανούς εμπόρους, Αυστριακούς ράφτες, Άγγλους μυλωνάδες, Ολλανδούς εμπόρους σύκων, Ιταλούς χρηματιστές, Ούγγρους γραφειοκράτες, Αρμένιους πράκτορες και Έλληνες τραπεζίτες».

Η προκυμαία ήταν γεμάτη εύθυμα μπαρ, ζυθοπωλεία και σκιερά υπαίθρια καφενεία, που οι μυρωδιές των εδεσμάτων τους γαργαλούσαν τον ουρανίσκο. Η μυρωδιά της ψημένης κανέλας κυριαρχούσε σε ένα αρμένικο ζαχαροπλαστείο καπνός με άρωμα μήλου αναδινόταν από τους ναργιλέδες στα τουρκικά καφενεία. Καφές και ελιές τριμμένη μέντα και αρμανιάκ – κάθε μυρωδιά ήταν ξεχωριστή και όλες μαζί μαρτυρούσαν την παρουσία δεκάδων γαστριμαργικών παραδόσεων. Στα εστιατόρια του λιμανιού της Σμύρνης έβρισκες τα πάντα: γλυκά του Καυκάσου, *boeuf à la mode* ελληνικές πίτες και πουτίγκες του Γιορκσάιρ.

Δεν ήταν όμως μόνο τα ρουθούνια των μελών της οικογένειας Μπρού-

σαλη που απολάμβαναν τον απογευματινό περίπατο. Οι ορχήστρες στις υπαίθριες σκηνές έπαιζαν ανάλαφρες ιταλικές οπερέτες, ενώ στα πιο «μοντέρνα» κέντρα διασκέδασης το σκανταλιάρικο πιάνο του ραγκτάιμ σκόρπιζε ένα πνεύμα ανεμελιάς. Ο πρόξενος Τζορτζ Χόρτον –συνομήλικος των γονιών του Πέτρου– θυμόταν ότι κάθε καφενείο «είχε τα δικά του πολιτάκια, δηλαδή ορχήστρες με κιθάρα, μαντολίνο και τσίτερ. Οι οργανοπαίκτες πρόσθεταν μεγάλο μπρίο στο ρεπερτόριό τους με την εκτέλεση τοπικών τραγουδιών και αυτοσχεδιασμών... Το κέφι των Σμυρνινών ήταν ασυγκράτητο».¹

Ο Χόρτον είχε ζήσει σε πολλά μέρη του κόσμου, αλλά κανένα δεν κέντρισε τη φαντασία του όπως η Σμύρνη. Διέθετε το κλίμα της Νότιας Καλιφόρνιας, την αρχιτεκτονική της Κυανής Ακτής και ομορφιές που δεν υπήρχαν σε κανένα άλλο μέρος του κόσμου. «Σε καμία πόλη στον κόσμο η Ανατολή και η Δύση δε συνυπάρχουν με τόσο θεαματικό τρόπο όπως στη Σμύρνη, διατηρώντας ταυτόχρονα τις, τόσο διαφορετικές μεταξύ τους, χαρακτηριστικές τους ιδιότητες»² γράφει.

Στην πόλη κυριαρχούσε το ελληνικό στοιχείο. Ο πληθυσμός των Ελλήνων άγγιζε τις τριακόσιες είκοσι χιλιάδες ψυχές και είχαν το μονοπώλιο των ξερών σύκων, της σουλτανίνας και των βερίκοκων – προϊόντα για τα οποία η Σμύρνη ήταν ξακουστή. Επιπλέον ήταν ιδιοκτήτες πολλών από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις της πόλης, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονταν τα δύο μεγαλύτερα πολυκαταστήματα, του Ξενόπουλου και το Ορισντιμπάκ, που εμπορεύονταν αγαθά εισαγόμενα απ' όλον τον κόσμο.

Σε αυτό το εμπορικό κέντρο, πάνω από οκτώ δεκαετίες νωρίτερα, ο νεαρός Πέτρος Μπρούσαλης έμαθε για πρώτη φορά τι θα πει πολυτέλεια.

¹ George Horton, *Η μάστιγα της Ασίας [Blight of Asia]*, μτφρ. Β. Γ. Σολομωνίδου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006. Πρώτη ελληνική έκδοση: Εστία Νέας Σμύρνης, Ένωση Σμυρναίων-Θρακικών Κέντρον, Αθήνα 1980, σ. 102. (Σ.τ.Μ.)

² Horton, *ό.π.*, σ. 102. (Σ.τ.Μ.)

Θυμάται τον εαυτό του να συνοδεύει τη μητέρα του και τις τρεις ψηλόμευτες θείες του σε πολυέξοδες εξορμήσεις για ψώνια, που περιλάμβαναν υποχρεωτικές στάσεις σε αυτά τα δύο καταστήματα. Η οικογένεια Μπρούσαλη ζούσε στο Κορδελιό, στην άλλη πλευρά του κόλπου. Από εκεί, ένα σύντομο ταξίδι με το καραβάκι τούς πήγαινε στο κέντρο της πόλης – μία απίθανη περιπέτεια για ένα πεντάχρονο παιδί. Όμως, στον Πέτρο δεν άρεσε να τον σέρνουν από μαγαζί σε μαγαζί τέσσερις φλύαρες γυναίκες που επέμεναν να φορούν φανταχτερά καπέλα στις καταναλωτικές τους εξορμήσεις. «Δε μου άρεσε καθόλου» θυμάται με ένα αμυδρό χαμόγελο. «Ακόμα και όταν ήμουν μικρό παιδί, το θεωρούσα αναξιοπρεπές. Άσε που οι θείες μού έδιναν τα πακέτα τους να κουβαλήσω». Όμως, ο νεαρός Πέτρος γούρλωνε τα μάτια του μαγεμένος όταν η γυναικεία ακολουθία του έμπαινε στο κατάστημα Ξενόπουλου στην οδό των Φράγκων. «Τα πάντα ήταν εισαγωγής από το εξωτερικό» θυμάται. «Μπισκότα σε μεγάλα κουτιά, σοκολάτες, καραμέλες λεμόνι. Μέχρι σήμερα μπορώ να φέρω στο μυαλό μου τα ονόματά τους».

Οι Έλληνες διέπρεπαν σε κάθε κοινωνικό τομέα και σε κάθε επάγγελμα. Η Σμύρνη καμάρωνε για τις πολλές ορθόδοξες εκκλησίες της και τα εξίσου πολλά σχολεία της. Ο νεαρός Αριστοτέλης Ωνάσης ήταν ένας από τους πολλούς Έλληνες Σμυρναίους που φοίτησαν στην περίφημη Σχολή Αρώνη.

Στην ιδιοκτησία των Ελλήνων βρίσκονταν ακόμη πολλά από τα καλύτερα ξενοδοχεία, ζυθοπωλεία και καφενεία της πόλης – κέντρα όπως η Ακρόπολη, το Λουξεμβούργο και ο Βόρειος Πόλος. Ωστόσο, οι Έλληνες ιδιοκτήτες δε βασιζόνταν αποκλειστικά σε ελληνική πελατεία. Ο Γάλλος Λουί ντε Λωνέ θυμόταν πως, περνώντας έξω από ένα καφενείο, είδε «πράσινα τουρμπάνια, κόκκινα φέσια, μαύρα αρμένικα καπέλα κεντημένα με ροζ κλωστή και το λαμπερό γυαλί των ναργιλέδων».

Επίκεντρο της επιχειρηματικής δραστηριότητας των Ελλήνων ήταν η προκουαία, εκεί όπου οι πλουσιότεροι έμποροι είχαν τις αποθήκες τους. Ένας απ' αυτούς ήταν ο παππούς του Πέτρου, ένας εξαγωγέας σύκων που διέθετε τους καρπούς του σε εμπόρους από μακρινά μέρη.

«Στην προκουαία άκουγες όλες τις γλώσσες του κόσμου» θυμάται ο

Πέτρος «και έβλεπες πλοία από παντού. Υπήρχαν τόσα πολλά πλοία, που αναγκάζονταν να αράζουν με την πρύμνη στην προκυμαία».

Το λιμάνι ήταν πράγματι ένα από τα αξιοθέατα της Σμύρνης. Υπήρχαν τριάντα τρεις ατμοπλοϊκές εταιρείες που ανεφοδιάζαν με καύσιμα τα φορτηγά που κατέφθαναν καθημερινά από το Λονδίνο, το Λίβερπουλ, τη Μασσαλία, τη Γένοβα, το Μπρίντεζι, την Τεργέστη και την Κωνσταντινούπολη, όπως και από τα μεγαλύτερα λιμάνια του Λεβάντε.

Καθώς τα εμπορεύματα και οι καρποί φορτώνονταν στα φορτηγά πλοία, ο παππούς του Πέτρου επέλεγε τα πιο ώριμα και ζουμερά σύκα για να φιλέψει μ' αυτά το νεαρό εγγονό του. «Τον θυμάμαι επίσης να διαλέγει κάθε χρόνο ένα κιβώτιο που προοριζόταν για δώρο στο βασιλικό ζεύγος της Μεγάλης Βρετανίας».

Οι Έλληνες ζούσαν σε όλη την πόλη η ευρωπαϊκή κοινότητα είχε συναθροιστεί στη δική της συνοικία, πίσω ακριβώς από την προκυμαία. Ο Άλφρεντ Σάιμς, ένας καλοστεκούμενος ενενηνταεπτάχρονος που συνάντησα, θυμήθηκε ότι σχεδόν κάθε νύχτα της εβδομάδας υπήρχαν υπαίθριες δραστηριότητες. «Μόλις έπεφτε το σκοτάδι, οι υπηρέτριες σκούπιζαν τους δρόμους από τη σκόνη και έβγαζαν πολυθρόνες έξω απ' τα σπίτια» λέει. «Βεβαίως, υπήρχαν ελάχιστα αυτοκίνητα εκείνη την εποχή. Μετά το δείπνο έβγαιναν όλοι στους δρόμους και πρόσφεραν γλυκίσματα σε γείτονες και φίλους. Τα Χριστούγεννα τραγουδούσαμε όλοι τα κάλαντα στα γαλλικά, τα ελληνικά, τα αγγλικά και τα ιταλικά».

Η οδός των Φράγκων ήταν η κεντρική οδική αρτηρία που διέτρεχε την ευρωπαϊκή συνοικία. Είχε σχεδιαστεί πολύ πριν από την εμφάνιση του αυτοκινήτου και ήταν υπερβολικά στενή – ακόμα και για να χωρέσει την ανθρώπινη κυκλοφορία. Κι όμως, παρά το στριμωξίδι, τη ζέστη, το θόρυβο και τις συγκρούσεις με γαϊδούρια και καμήλες, παρέμενε ο πιο δημοφιλής εμπορικός δρόμος σε όλη την πόλη. Όταν ο Μαρσέλ Μιρτίλ έφθασε στην πόλη στη διάρκεια της παγκόσμιας περιοδείας του το 1909, αυτό που τράβηξε την προσοχή του ήταν τα κομμωτήρια. «Ήταν ευρύχωρα σαν αίθουσες χορού».

Εκτός των άλλων, εδώ βρίσκονταν και οι μεγάλες τράπεζες της πόλης – η τουρκική Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, η γαλλική Κρεντί Λυονναί, η βρετανική Μπρίτις Οριένταλ και η αυστριακή Τράπεζα της Βιέννης. Τουλάχιστον επτά χώρες διέθεταν τα δικά τους ταχυδρομικά δίκτυα, που λειτουργούσαν παράλληλα με τα Οθωμανικά Ταχυδρομεία. Επίσης, υπήρχαν αρκετές δεκάδες ναυτιλιακές ασφαλιστικές εταιρείες. Μία από τις πρώτες αναμνήσεις του Άλφρεντ Σάιμς είναι να στέκεται στις μύτες των ποδιών του στο παράθυρο του υπνοδωματίου του και να κοιτάζει την καθημερινή παρέλαση από ευρωπαϊκά καπέλα, φέσια και τσόχινες ρεπούμπλικες να περνάει από το Μπουλβάρ Αλιόττι, το δρόμο όπου κατοικούσε η οικογένειά του. «Οι επιχειρηματίες τζέντλεμαν ήταν πάντα κομψοί» θυμάται. «Φορούσαν τα πιο καλοραμμένα κοστούμια και καπέλα».

Το πιο φανταχτερό κτίριο της ευρωπαϊκής συνοικίας ήταν το Γκραντ Οτέλ Κράιμερ Παλάς, με το αχανές λόμπι και τις μεγάλες τραπεζαρίες του. «Στο πρώτο σαλόνι» γράφει ένας Γάλλος πελάτης του ξενοδοχείου «υπήρχε μια ομάδα Άγγλων επισκεπτών, κατακόκκινων από τον ήλιο (ανήκαν σε ένα γκρουπ του ταξιδιωτικού γραφείου Τόμας Κουκ, άρτι αφιχθέν από την Ιερουσαλήμ)... Υπήρχαν νεαροί Τούρκοι που μόλις είχαν έρθει από μια παράσταση οπερέτας και φορούσαν φέσια ένα κρεβάτι σε μια γωνία στους τοίχους κρέμονταν εξωτικά χαλιά από το Τουρκεστάν και την Περσία πάνω σε ένα μικρό τραπέζι σκαλισμένο με φίλντισι υπήρχαν βρόμικα πιάτα, και μπορούσε κανείς να ακούσει συνεχώς κάποιον απ' τους σερβιτόρους να λέει: “Oui, Monsieur le Prince...”».

Ο ταξιδιωτικός οδηγός του Μπέντεκερ συνιστούσε ιδιαιτέρως την παγωμένη ξανθιά μπίρα που εισαγόταν απευθείας από το Μόναχο. Το Γκραντ Οτέλ πρόσφερε επίσης γερμανικές εφημερίδες και είχε το πιο καλό εστιατόριο της πόλης, που σέρβιρε σπεσιαλιτέ όπως το *sauerbraden* και το *blanquette d'agneau* σε μια θορυβώδη διεθνή πελατεία. «Άγγλοι, Έλληνες και Γερμανοί πηγαиноέρχονταν μερικοί [πελάτες] φορούσαν ινδικά τουρμπάνια, άλλοι ρούχα στην τελευταία λέξη της μόδας από το Λονδίνο. Ένα γκρουπ τουριστών του ταξιδιωτικού γραφείου Τόμας Κουκ καθόταν με τον ξεναγό του στην κεφαλή του τραπέζιού, ο οποίος έβγαζε ένα σύντομο λογύδριο ανάμεσα σε κάθε πιάτο που κατέφθανε. Ήταν πολύ χαριτωμένοι εκεί-

νοι οι Άγγλοι και οι Αγγλίδες, ροδαλοί σαν βραστοί αστακοί, με τα ψάθινα καπέλα τους, τα ριχτά βέλα και μια κενή έκφραση που είναι τόσο χαρακτηριστική των νεαρών Άγγλων, που συνηθίζουν να λένε όλη την ώρα: “Ω!”»

Ακριβώς δίπλα στην ευρωπαϊκή περιοχή της Σμύρνης υπήρχε η δραστήρια αρμενική συνοικία, που στέγαζε άλλη μία ακμάζουσα κοινότητα της πόλης. Οι Αρμένιοι αριθμούσαν περί τις δέκα χιλιάδες ψυχές και είχαν τη φήμη ανθρώπων φίλεργων και ευσυνείδητων. Ένας απ’ αυτούς που ζούσαν εκεί – ένας γιατρός ονόματι Καραμπέτ Χατσεριάν – θα έγραφε αργότερα ένα χρονικό της ζωής του στην πόλη. «Έπειτα από τρία χρόνια σκληρής δουλειάς στη Σμύρνη, είχα κατορθώσει να απολαμβάνω κάποια επαγγελματική επιτυχία» γράφει στην πρώτη σελίδα του ημερολογίου του. «Τα πήγαινα καλά, καθώς είχα γίνει ο γιατρός πολλών πλούσιων οικογενειών». Παρόμοια αισθήματα εμφανίζονται ξανά και ξανά σε σημειώσεις των Αρμενίων της Σμύρνης. Πράγματι, τα «πήγαιναν καλά» και είχαν μάθει να απολαμβάνουν τις αστικές τους ανέσεις.

Η γειτονική εβραϊκή συνοικία ήταν κατά παράδοση μία από τις πιο βρόμιες. Όμως, έως το 1909, όταν την επισκέφθηκε ο Μαρσέλ Μιρτίλ, είχε εκσυγχρονιστεί και οι συνθήκες υγιεινής ήταν ικανοποιητικές. Ωστόσο, διατηρούσε τη γραφικότητα που είχε σαγηνεύσει τους ταξιδιώτες του περασμένου αιώνα. Οι γυναίκες εξακολουθούσαν να φορούν παραδοσιακές ενδυμασίες της Ανατολής και φημίζονταν για την ομορφιά τους, παρόλο που, για τα γούστα του Μιρτίλ, είχαν μάλλον υπερβολικά «πλούσια» περιφέρεια. Οι Εβραίοι ένιωθαν εξίσου άνετα όταν έκαναν δουλειές με τους Έλληνες ή τους Τούρκους. «Είναι εξαιρετικά γλωσσομαθείς» γράφει ο Γκαστόν Ντεσάν «και μπορούν να μιλούν τουρκικά με τους Τούρκους και ελληνικά με τους Έλληνες». Σημείωσε με ενδιαφέρον ότι μεταξύ τους εξακολουθούσαν να μιλούν μια ισπανική διάλεκτο, κληρονομιά του διωγμού τους από την Ισπανία το 1492.

Οι Αμερικανοί ήταν μάλλον νεοαφιχθέντες. Άρχισαν να φτάνουν στη Σμύρνη στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και σύντομα εξελίχθηκαν σε μία από τις πλέον δραστήριες κοινότητες της πόλης. Στην πλειοψηφία τους

ζούσαν στον Παράδεισο –μια μεγάλη παροικία στις παρυφές της πόλης– και ίδρυσαν σημαντικά εκπαιδευτικά και ανθρωπιστικά ιδρύματα, ανάμεσα τους το Αμερικανικό Διεθνές Κολέγιο (American International College) για αγόρια, ένα Διεθνές Αμερικανικό Διακολεγιακό Ινστιτούτο (International American Collegiate Institute) για κορίτσια, καθώς και παραρτήματα της ΧΑΝ και της ΧΕΝ. Είχαν επίσης στην ιδιοκτησία τους την εταιρεία Στάνταρτ Όιλ Κόμπανυ, που η μεγάλη δεξαμενή της δέσποζε στο άκρο της προκυμαίας. Οι Αμερικανοί απασχολούσαν πολλές χιλιάδες εργάτες –ειδικά στην εταιρεία επεξεργασίας γλυκόριζας ΜακΆντριους εντ Φορμπς– και έχαιραν μεγάλου σεβασμού για το φιλανθρωπικό τους έργο.

Τους εκπροσωπούσε επιδέξια ο εκδηλωτικός Αμερικανός πρόξενος Τζορτζ Χόρτον, που βρισκόταν στην καρδιά κάθε κοινωνικής εκδήλωσης. «Τσάγια, χοροί, μουσικά απογεύματα και βραδιές δίνονταν στα πολυτελή σαλόνια των πλούσιων Αρμενίων και Ελλήνων» γράφει. «Ύπνηρχαν τέσσερις μεγάλες λέσχες, η Cercle de Smyrne (Κύκλος της Σμύρνης), στην οποία σύχναζαν κυρίως Βρετανοί, Γάλλοι και Αμερικανοί, η Sporting, που διέθετε ένα όμορφο κτίριο με κήπο στην προκυμαία, η ελληνική λέσχη και μία λέσχη στην εξοχή, γνωστή ως Country Club κοντά στο Αμερικανικό Κολέγιο, με εξαιρετικό γήπεδο γκολφ και ιππόδρομο».¹

Ο άνετος χαρακτήρας του Χόρτον και η επιθυμία του να περνάει καλά έκαναν τον ίδιο και τους Αμερικανούς φίλους του εξαιρετικά δημοφιλείς ανάμεσα στους κατοίκους της Σμύρνης.

Οι ξένοι τουρίστες που έφταναν με τα ποστάλια της γραμμής περιηγούνταν τη γραφική τουρκική συνοικία της πόλης, η οποία απλωνόταν στις βραχώδεις πλαγιές του όρους Πάγος.² Αυτή η περιοχή ήταν η πλέον πυκνοκατοικημένη, γεμάτη από σχεδόν ετοιμόρροπα κτίσματα – ένας λαβύρινθος από κατοικίες, καφενεία, μικρά καταστήματα και τζαμιά.

¹ Horton, *ό.π.*, σ. 101-102. (Σ.τ.Μ.)

² Στα τουρκικά Κιζίλ νταγ. (Σ.τ.Μ.)

Οι εκατόν σαράντα χιλιάδες άνθρωποι που ζούσαν εκεί ήταν στην πλειονότητά τους τεχνίτες και μάστορες «που κατασκεύαζαν μπακιρένια σκεύη, κουδούνες για καμήλες, πέταλα, λουκέτα, αλυσίδες [και] βαρέλια για τη συγκομιδή των σύκων». Έτσι γράφει ο σερ Τσαρλς Ουίλσον – συγγραφέας του *Murray's Handbook*–¹ προσθέτοντας ότι αυτοί ήταν οι μόνοι Τούρκοι που εξακολουθούσαν να φορούν παραδοσιακά ενδύματα. Οι επισκέπτες πλημμύριζαν το σουκ (παζάρι) αναζητώντας την Ανατολή του παραμυθιού. Όμως ακόμα και σ' αυτό το φτωχότερο τμήμα της Σμύρνης, έβρισκαν τα ίδια προϊόντα εισαγωγής που πωλούνταν και οπουδήποτε αλλού στην πόλη. Ο Λουί ντε Λωνέ βρήκε «κάθε είδους “μπιχλιμπίδια” από την Ευρώπη. Εδώ έβλεπες έναν πάγκο που θύμιζε το Λούβρο και λίγο παρακάτω έναν άλλο που έμοιαζε περισσότερο με το πολυκατάστημα Μπον Μαρσέ.² Μπότες έτοιμες για φόρεμα? ινδικά βαμβακερά από το Μάντσεστερ, παπιγιόν με λαστιχένιο περιλαίμιο, ελβετικά ρολόγια· μικροπωλητές με ρεντιγκότες και φέσια· πελάτες με δυτικά ρούχα».

Μολονότι οι Τούρκοι κατείχαν δευτερεύοντα ρόλο στο εμπόριο της Σμύρνης, κυριαρχούσαν στα πολιτικά δρώμενα της πόλης. Ο Οθωμανός διοικητής της Σμύρνης (βαλής) ήταν πάντα Τούρκος και πρωταρχικός του στόχος ήταν να υπηρετεί τα συμφέροντα όλων των διαφορετικών εθνοτήτων που ζούσαν στη Σμύρνη. Μια ματιά στην απογραφή του 1913 αποκαλύπτει τις δυσκολίες της αποστολής του. Οι χριστιανοί της Σμύρνης υπερτερούσαν αριθμητικά των μουσουλμάνων, σε αναλογία μεγαλύτερη του δύο προς ένα στην πόλη του βαλή οι χριστιανοί αποτελούσαν την πλειοψηφία, παρόλο που αυτή βρισκόταν στο μουσουλμανικό κόσμο. Για πολλούς Τούρκους –ιδιαίτερα για τους υπουργούς της κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη– η Σμύρνη ήταν η πόλη των απίστων.

«Vous êtes intéressé par Rahmi Bey?»³ ακούστηκε μια κοφτή φωνή

¹ Γνωστός ταξιδιωτικός οδηγός του δέκατου ένατου αιώνα. (Σ.τ.Μ.)

² Γνωστό πολυκατάστημα του Παρισιού, από το 1838. Θεωρείται το πρώτο πολυκατάστημα του κόσμου. (Σ.τ.Μ.)

³ Γαλλικά στο κείμενο: «Σας ενδιαφέρει ο Ραχμί Μπέης?» (Σ.τ.Μ.)

στην άλλη άκρη της γραμμής. «Πρέπει να με επισκεφθείτε. Απόψε. Στις τέσσερις».

Είχα ακολουθήσει τα ίχνη του καταδεκτικού, αφίκορου και αυταρχικού αλλά καλών προθέσεων Ραχμί Μπέη, του βαλή της Σμύρνης την εποχή που ο Πέτρος Μπρούσαλης και ο Άλφρεντ Σάιμς ήταν ακόμη μικρά παιδιά. Η ηλικιωμένη νύφη του Ραχμί, η προκλητικά κοσμική Έσμα Ντίνο Ντεγιέρ, εξακολουθεί να ζει στην οθωμανική έπαυλη που για μικρό χρονικό διάστημα υπήρξε κατοικία του βαλή. Εξωτερικά η έπαυλη εμφάνιζε σημάδια παρακμής. Μεγάλα κομμάτια σοβά είχαν ξεκολλήσει από την πρόσοψη, ενώ τα παραθυρόφυλλα ήταν καλυμμένα με σκόνη. Μόλις όμως έμπαινες μέσα, το κομψό μαρμάρινο αίθριο απέπνεε το γούστο μιας πιο εκλεπτυσμένης εποχής.

Με οδήγησαν στην κεντρική σάλα, όπου ένα επιβλητικό πορτρέτο του Ραχμί Μπέη κρεμόταν πάνω από το τζάκι. Καθίσαμε στο μισοσκόταδο, γιατί τα παντζούρια ήταν κλειστά και έμοιαζαν σαν να είχαν πάνω από μισό αιώνα να ανοιχτούν. Στο πάτωμα υπήρχαν στρωμένα ζωηρόχρωμα χαλιά από την Περσία και το Τουρκμενιστάν. Πάνω στο σεντούκι ήταν ακουμπισμένα ένα πιστόλι και ένα γιαταγάνι.

«Ήταν πλούσιος, εξαιρετικά καλλιεργημένος και μιλούσε άπταιστα τα γαλλικά» είπε η Έσμα, προσαρμόζοντας ένα βαλκανικό τσιγάρο σε μια πίπα από ελεφαντόδοντο. «Και η γυναίκα του καταγόταν από μια παλιά και εξέχουσα οθωμανική οικογένεια».

Ο Ραχμί αποδείχθηκε ένας καλοπροαίρετος αλλά πανούργος βαλής. Η μακιαβελλική πολιτική του στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου θα μπορούσε να του είχε κοτίσει τη ζωή. Όμως τα πρώην απόρρητα έγγραφα στο Εθνικό Αρχείο του Κιου αποκαλύπτουν ότι ο Ραχμί βρισκόταν πάντα ένα βήμα μπροστά από τους προϊσταμένους του στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Ραχμί Μπέης, μαζί με πολλά μέλη της ελίτ της πόλης, ζούσε στα αριστοκρατικά προάστια που σχημάτιζαν ένα δακτύλιο γύρω από την πόλη. Αυτές οι καταπράσινες συνοικίες –που είχαν ξεκινήσει ως αγροτικοί οι-

κισμοί– ήταν εξαιρετικά δημοφιλείς στη λεβαντίνικη μεγαλοαστική τάξη της Σμύρνης.

Η λεβαντίνικη κοινότητα ήταν μακράν η πλουσιότερη της πόλης. Ευρωπαϊκής καταγωγής, αλλά έχοντας αφομοιώσει τους τρόπους της Ανατολής, τα μέλη της ζούσαν στην Τουρκία από τα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου Γ'. Είχαν βοηθήσει περισσότερο από κάθε άλλη κοινότητα στο πλάσιμο μιας Σμύρνης κατ' εικόνα και ομοίωσή τους – πλούσιας, κοσμοπολίτικης, με μεικτό αίμα και διαφορετικές πολιτισμικές κληρονομίες. Στα εργοστάσια και στα ορυχεία τους εργάζονταν όλοι, ανεξαρτήτως φυλής ή εθνικότητας. Και η έγνοια τους για το εργατικό προσωπικό τους είχε ευγενή κίνητρα και εκδηλωνόταν με φιλανθρωπικές πράξεις. Τις σκοτεινές μέρες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, πολλές οικογένειες της Σμύρνης χρωστούσαν τη ζωή τους στους Λεβαντίνους χροίσους.

Είχαν τα μεγαλύτερα οικονομικά συμφέροντα σε κάθε σχεδόν εμπορική δραστηριότητα της πόλης. Ήλεγχαν τις ναυτιλιακές εταιρείες της Σμύρνης, όπως και τις ασφαλιστικές, τα ορυχεία, τις τράπεζες και τις περισσότερες κερδοφόρες επιχειρήσεις εισαγωγών-εξαγωγών. Τα βαμβακερά υφάσματα και τα χαλιά ήταν δύο από τα σημαντικότερα εξαγωγίμα προϊόντα και τους είχαν εξασφαλίσει τα θεμέλια για τις τεράστιες περιουσίες τους. Άλλη μία εξαιρετικά κερδοφόρα δραστηριότητα ήταν οι εξαγωγές ξηρών καρπών. Επίσης, οι Λεβαντίνοι εισήγαγαν πολλά αγαθά στην Τουρκία, μεταξύ άλλων καφέ, ζάχαρη και γούνες.

Η κλίμακα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους ήταν πραγματικά τεράστια. Ένας από τους εμπορικούς κλάδους των επιχειρήσεων της οικογένειας Ζιρώ, η Ανατολική Εταιρεία Ταπητουργίας (Oriental Carpet Manufacturing Company), απασχολούσε εκατόν πενήντα χιλιάδες ανθρώπους, πολλοί από τους οποίους ήταν κάτοικοι της Σμύρνης. Η επιχειρηματική αυτοκρατορία των Ουίτταλ –που περιλάμβανε μια τεράστια επιχείρηση εξαγωγής φρούτων– ήταν ακόμη μεγαλύτερη.

Η πλειονότητα των Λεβαντίνων ζούσε στο Κορδελιό, στο Βουτζά ή στον Παράδεισο, τρία από τα πιο ακριβά και περιζήτητα εξοχικά προάστια της Σμύρνης. Στα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα αυτές οι συνοικίες ήταν μέρη ευάλωτα σε ληστρικές επιδρομές, και επικρατούσε μια ατμόσφαιρα

κινδύνου που έλειπε από την υπόλοιπη πόλη. Όταν ο Πέτρος ήταν μικρό παιδί, ληστές είχαν τα λημέρια τους στις χιονοσκεπαστες κορυφές του Νυμφαίου όρους,¹ που αποτελούσε το φόντο της πόλης. Οι εκδρομές για πικ νικ στη λίμνη του Ταντάλου, που γίνονταν με μια άμαξα στην οποία επέβαιναν και Έλληνες μπουζουξήδες, μπορούσαν εύκολα να καταλήξουν σε πιστολίδι. Η Γκουίνεθ Ζιρώ, ηλικιωμένη δέσποινα της οικογένειας Ζιρώ, θυμάται ακόμη τη γιαγιά της να αφηγείται ιστορίες για μια ένοπλη συμπλοκή που είχε διεξαχθεί γύρω από την έπαυλή τους. Πίνοντας τσάι Ερλ Γκρέυ κάτω από τη σκιά μιας καστανιάς, μου έδειχνε το σημείο απ' όπου οι ληστές είχαν πυροβολήσει τον παππού της, πάνω από εκατόν είκοσι χρόνια πριν.

Οι οικογένειες Ζιρώ, Γουντ και Πάτερσον –όπως και πολλές άλλες– ζούσαν σε ανακτορικές επαύλεις. Όλες κατείχαν μυθικές περιουσίες. Όμως, ακόμα και ανάμεσα στους πολύ πλούσιους, δεν έλειπε η αυστηρή ιεράρχηση με κριτήρια ισχύος. Υπήρχε μία οικογένεια στον Μπουρνόβα που ασκούσε μεγαλύτερη επιρροή –και είχε συμβάλει περισσότερο στη δημιουργία του μοναδικού πνεύματος της Σμύρνης– απ' ό,τι όλοι οι γείτονές της μαζί.

¹ Στα τουρκικά Νιμφ νταγ. (Σ.τ.Μ.)

Ο *Χαμένος Παράδεισος* είναι μια δυνατή ιστορία καταστροφής, ηρωισμού και επιβίωσης, ειπωμένη με τον ξεχωριστό λόγο που κατέστησε τον Τζάιλς Μίλτον επιτυχημένο δημοσιογράφο και συγγραφέα. Ξετυλίγεται μέσα από τις αναμνήσεις επιζώντων, πολλοί απ' τους οποίους μιλάνε για πρώτη φορά δημόσια, και τις μαρτυρίες εκείνων που βρέθηκαν στη δίνη μιας από τις μεγαλύτερες καταστροφές της σύγχρονης ιστορίας.

Στις 9 Σεπτεμβρίου 1922, το τουρκικό ιππικό μπήκε στη Σμύρνη, την πιο πλούσια και κοσμοπολίτικη πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στην πόλη υπήρχε διάχυτος ο φόβος ότι ο νικηφόρος πια τουρκικός στρατός θα ξεσπούσε με παράφορο μένος στους κατοίκους της Σμύρνης.

Η πραγματικότητα όμως διέψευσε και την πιο δυσσώνη πρόβλεψη. Αυτό που συνέβη τις επόμενες δύο εβδομάδες έχει καταγραφεί ως ένα απ' τα πιο φρικτά δράματα στην ιστορία του εικοστού αιώνα, το δράμα του ξεριζωμού χιλιάδων προσφύγων, των οποίων το αίμα κυλάει στις φλέβες πολλών σύγχρονων ελληνικών οικογενειών. Σχεδόν δύο εκατομμύρια άνθρωποι έπεσαν θύματα μιας τρομακτικής, σε βιαιότητα και έκταση, καταστροφής.

«Ποιος έκαψε τη Σμύρνη; Πλέον δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Το βιβλίο του Μίλτον, *Χαμένος Παράδεισος*, βασίστηκε σε ανέκδοτα μέχρι σήμερα γράμματα και ημερολόγια Λεβαντίνων της Σμύρνης».

Ν. Μπαστέα, *Τα Νέα Σαββατοκύριακα*

«Αρμένιοι, Έλληνες, αλλά και Τούρκοι και Εβραίοι συνθέτουν μια τεράστια δεξαμενή μαρτυριών, τις οποίες ο συγγραφέας χειρίζεται επιδέξια συνδυάζοντας την ακρίβεια ιστορικού χρονικού με τη γλαφυρότητα έργου λογοτεχνικών αξιώσεων – χωρίς να παραλείπει να παραθέσει σημαντικές πτυχές του διπλωματικού και πολιτικού παιχνιδιού που παιζόταν παράλληλα».

Κ. Κατσουλάρης, *Ελεύθερος Τύπος*

www.minoas.gr